

tes är, tvärtmot Liljas, att arbetarrörelsens ledning i hög grad *delade* många av de värderingar som fanns hos ULMAs tjänstemän.

Lilja skriver också att i ABF "ifrågasattes den borgerliga kulturens ställning". Jag håller inte med. I ABF hade man visserligen studiecirkel i socialism, men man odlade i övrigt den traditionella kulturen, den ULMA värnade om. ABF-ledningen avrådde t ex i centrala cirkulär från att starta studiecirkel i dragspel, såsom varande musikaliskt undermåligt, dvs det instrument som i hög grad var arbetarkulturens. ABFs ledning rekommenderade istället studiecirkel i piano och fiol, dvs den borgerliga kulturens instrument, resp allmogekulturens. Jag menar alltså att idéerna om allmogesamhällets förlorade värden *delades* av många i arbetarrörelsen. När Lilja skriver att "den bild forskarna målade upp av det förgångna bör illa ha stämt med arbetarnas bild" så är sanningen mycket mer komplicerad än så.

Den andra förutsättningen för Agneta Liljas slutsats om moderniteten jag vill diskutera är när hon på s 243 skriver: "Jordbruket var dessutom vid tiden för undersökningen i hög grad industrialiserat". För 1920- och 30-talet undrar jag om det är sant. Anders Perlinge pekar t ex i boken Bondeminnen på hur traktorer, skördetröskor m fl redskap blev vanliga i det svenska jordbruket först *efter* 1945, dvs när Agneta Liljas undersökningsperiod tar slut.

Två av Agneta Liljas förutsättningar för hennes slutsats menar jag alltså vara tveksamma. Vari bestod i så fall ULMAs reaktion mot "det moderna"? Vilka var drivkrafterna? Jag har t ex inte kunnat finna att Herman Geijer eller Sigurd Erixon, för att nämna några ledande folklivsforskare, var påtagligt framstegsövnliga. De avskydde inte allt nytt, de förnekade inte nödvändigheten av industrialiseringen osv. Jag vill istället peka på en annan teori, delvis skild från Agneta Liljas relativt antagonistiska.

Idealiseringen av bondesamhället var *en viktig del* av själva moderniseringsprocessen, den var en del av industrialiseringen. För att kunna *acceptera*, inte motverka, den snabba moderniseringen var man tvungen att känna en kontinuitet – att samhället förändrades utan att alla band med ens bakgrund bröts. Då blev det lättare, både för en själv och för andra, att godta förändringarna.

Detta var naturligtvis inte en medveten konspirationstanke utan ett allmänt accepterat tankemönster. Bondesamhället museialiserades och gjordes därför både intressant och ofarligt. På så sätt var ULMA *inte* en käpp i hjulet för moderniseringsprocessen, utan smörjolja i samma hjul!

Framtiden för självbiografiskt material

Agneta Lilja konstaterar i slutet av avhandlingen att uppteckningarna på ULMA primärt inte är ett historiskt dokument av ett förgånget utan "avspeglar av hur berättarna såg på det förflutna i ljuset av samtiden". Den sista frågan jag då vill ställa är: vilka blir konsekvenserna för dagens insamling och analys av självbiografiskt material? 1) Hur skall man, utifrån avhandlingens resonemang, utvinna kunskaper ur det gamla materialet, sådant som redan finns i ULMA, LUF, Nordiska museets arkiv osv? 2) Hur skall man idag lägga upp t ex frågelistor, meddelarnät och fältarbeten för att få ett värdefullt och analyserbart material?

Jag tycker att det är helt uppenbart att den typ av material som bl a ULMA, LUF och Nordiska museet samlar in har ett stort historiskt värde. Det är intressant och behövs, vilket fler än etnologer och folklorister upptäckt. Därför är det desto viktigare att utifrån bl a Agneta Liljas avhandling intensifiera en diskussion om insamling och användning av självbiografiskt material.

Stefan Bohman

Rudolf Thunander: Skytten och Draken – sjörövare på Östersjön. Deras död och dom. Atlantis. Stockholm 1994. 149 s.

I augusti 1661 lämnade en jakt, tillhörig friherre Gustaf Adolf Skytte, Skytten kallad, 24 år gammal och arvtagare till Strömserums slott i Småland, Kristianopel på den småländska kusten. Ombord fanns femton personer, däribland Skytten själv och hans blivande sväger, ryttmästare Gustaf Drake, herre till Hagelsrum. Officiellt var jakten på väg till England, där Skytten skulle besöka sin svärfar. Draken skulle lämna jakten i Öresund var det sagt. Men sundet passerades med Draken ombord och så småningom nådde man Göteborgs södra skärgård. Efter en tids väntan här styrdes slutligen västerut mot öppna havet och England, men ganska snart vände man tillbaka mot söder och Öresund. Skälet bör ha varit en holländsk flotteskader, som man mötte och som styrde söderut.

I Thunanders framställning är det Draken som väcker tanken på att "anpacka" ett holländskt skepp, d.v.s. att ta "fribyte". Skytten är tveksam och länge avvisande men låter sig slutligen ryckas med av planerna. När ett av handelsskeppen, *Vergölte Leyon* från Amsterdam, sackade efter de andra genom sundet blev det utsett till villebråd. Skytten lovade nu ersättning till männen ombord, om de var med om att borda holländaren, den som vägrade skulle strax skjutas för pannan. Alla fick svära en ed att

aldrig yppa något om händelsen. Man kastade tärning om vilka, som skulle gå först ombord på handelskeppet.

Mitt emellan Bornholm och Utlängan på Blekingekusten hann jakten upp sitt byte. Skytten började åter bli vankelmodig: "Bror, låt detta vara, det kan intet bliva dolt." Men Draken drev hänsynslöst på: "Hur många skepp förgås inte på havet, och ingen vet vart de bliva, ej heller spørjer någon mer efter dem." Så skedde hans vilja. Det blodiga dådet gick snabbt. Man gick upp jämte holländaren och tog sig ombord. Hela besättningen på holländaren, fem personer, mördades kallblodigt. De dödas kläder slets av och man inspekterade lasten, som emellertid blev en svår besvikelse, mest en massa tunnorr salt. Efter lång överläggning kom man sedan överens om att skiljas på havet. Jakten skulle gå hem till Strömserum, medan holländaren avsex man skulle seglas till den ödsliga Blå Jungfrun, där lasten skulle tas i land och fartyget borras i sank.

Detta är den dramatiska ouvertyren till historieliktorn Rudolf Thunanders välskrivna och fängslande redogörelse för Skyttens och Drakens mest beryktade piratdåd, ett unikt kapitel i svensk kriminalhistoria, som en gång Viktor Rydberg utnyttjade till en av sina stora romaner, *Fribyltaren på Östersjön*, mycket fritt tolkat för övrigt. Den ger glimtvisa inblickar i olika sidor av 1600-talets samhälle, i våldsbrott, i polisarbete och i rättskipning men också i maktberusade lantjunkares beteendemöster och i förhållandet mellan herrar och deras edsvurna tjänare.

Något egentligt polisarbete skedde väl inte efter holländarens försvinnande. Det var de holländska ägarna själva som började företa efterspaningar, så småningom med kalmarborgaren Peter Hansson Janich som befullmäktigad och energisk ledare av arbetet. Det visade sig att inte alla deltagarna i dådet hade kunnat hålla tand för tunga. Rykten började gå kring Strömserums gods och i Ålems socken och olika klädesplagg och föremål, som besättningen girigt delat på som byte, började dyka upp i stugorna. Oländska torskfiskare, som under de aktuella dagarna i augusti 1661 hållit till kring Blå Jungfrun, hade gjort sina iakttagelser och även hittat undanstuckett tågvirke. Spåren pekade allt mer entydigt mot Skytten och hans jakt.

Till sist, drygt ett år efter kapningen, arresterades Skytten och några av hans medbrottslingar och placerades i Kalmar slott. Snart vidtog rättsliga förhandlingar rörande de infångade, först i Kalmar rådstuga, senare i Göta Hovrätt i Jönköping. Det är intressant att följa hur man söker gradera de olika inblandades skuld och även hur domarna så småningom troget återspeglar de dömdas ställ-

ning i stormaktstidens samhälle. Inte så att baron Skytte går fri, hans brott är uppenbart trots att han in i det sista tvekat och inte personligen utfört något våldsdåd. Men jakten var hans och besättningen stod under hans ledning. Han uppträder länge arrogant och självsäkert men måste till slut inse hopplösheten i sin ställning. Och när han gjort det erkänner han även en tidigare blodig kapning på Östersjön, som dittills varit okänd. Det var då han kom över den jakt han sedan färdats med till havs.

Skytten döms till döden och som officer blir han arkebuserad på Jönköpings slottsgård. En av Skyttens män, den avsigkomne och gåtfulle studenten och prästsonen Ligelius, som för övrigt i alla fall till namnet förekommer i Rydbergs roman, döms också att mista livet och avrättas med svärd, tydligen en bildad students privilegium. Med yxa avrättas sedan bödeln jaktens skeppare, Per Länsman, och en båtsman. Per Länsmans huvud spetsas på en påle i Jönköping. Från två andra båtsmän, om vars skuld rätten tvekar, söker man framtvinga en bekännelse med ett av tidens rättsknepp, att låtsas förbereda en avrättning för att få de dömda att vekna. Den ändras i sista stund till gatlopp.

Återstod Gustaf Drake. Enligt de i Jönköping avrättades sista ord var han den mest skyldiga till den mordiska kapningen. Med sin hustru, Anna Skytte, syster till Gustaf Adolf, hade han tagit sin tillflykt till norra Tyskland. Draken kom dock hem till Hovrätten och lät sig utfrågas av juristerna. Hans linje blev att skylla allt på den nu döde Skytten och utmåla dennes karaktär i den uslaste dager. Och till både samtidens och i än högre grad eftervärldens förvåning blev han frikänd, trots några av domstolsledamöternas energiska protester. Han fick flytta hem till sitt Hagelsrum men blev socialt utstött ur stormaktstidens societet.

Det är väl två faktorer som bevarat Skyttens och Drakens dåd i lärd och folklig tradition från stormaktstiden till våra dagar. Den ena är det kusliga och fantasieggande sjöröveriet, en verksamhet som svenskar mer förknippat med Söderhavet eller Sydkinesiska sjön än med Östersjön. Den andra är de två ledarnas högadliga börd. Hur kunde två friherrar, den ene sonson till Gustaf Adolfs berömde lärare Johan Skytte, falla så djupt, att man plundrade och mördade fredliga köpmän till havs? Var det trettioåriga krigets blodsdoft som verkat avtrubande? Den första kapningen 1657 skedde just på hemväg från krigsskådeplatsen i Polen.

I ett värdefullt avslutningskapitel behandlar Thunander myterna om Skytten och Draken. De har varit många och fantasifulle under seklernas gång och de välrenommerade uppslagsverk, som

under 1900-talet ger biografiska uppgifter om Skytte och Drake, tycks okritiskt föra vidare falska uppgifter från 1800-talshistoriker som Anders Fryxell och Gustaf Volmar Sylvander. Vidare har Rydbergs roman blandat bort korten för okritiska läsare; den återger egentligen knappast någonting av det verkliga förloppet. En myt som Thunander med vällust avlivar är att Skyttens syster Anna varit med om de första morderna och kapningen av den holländska jakten 1657, alltså erövrandet av den jakt som sedan Skytten använde i flera års tid från Strömsertum. Uppgifterna om Annas medverkan finns ännu i uppslagsverket *Svenska män och kvinnor*. Mycken lokal småländsk litteratur för myterna vidare även i verk från de senaste decennierna. Thunanders bok, den första sakliga genomgången av rättsprotokollen, är med andra ord välkommen och värdefull.

Mats Hellspång

Olov Isaksson: Vallonbruk i Uppland – människor och miljöer. Utgiven i samarbete med Upplandsmuseet och med stöd av Länsstyrelsen i Uppsala län. Foto: Göran Hansson m.fl. Bonniers. Stockholm 1995. 272 s., ill.

Det är ett märkligt faktum, att medan Bergslagens järn- och malminindustri, dess historia och dess grundläggande betydelse för Sverige som industrialisation, grundligt utforskats och beskrivits, så har den norduppländska delen av "Järnbäraland" faktiskt helt negligerats inom svensk humanistisk forskning. En som konstaterat just detta är Dagens Nyheters chefredaktör Arne Ruth. Han skriver i förordet till Isakssons bok: "Industrialismen kom sent till vårt land, men den bröt igenom med en kraft som saknar motstycke i Europa. Och den mötte inte tillnärmelsevis det motstånd som uppstod på andra håll." Ruth menar att det sannolikt är den trehundra år gamla traditionen av bruket som samlevnadsform som ligger bakom detta faktum. "Vallonbrukens uppkomst är sammanvävd med 1600-talets militära framgångar. Men svenska historiker har kartlagt förbluffande lite av dessa sammanhang" (s. 4).

Professor Olle Isaksson, etnolog, f.d. chef för Statens historiska museum, har genom ett mödosamt och tålmodigt insamlingsarbete bland statliga och lokala arkiv fått fram ett förvånansvärt rikt och levande material om bruksverksamheten i Lövsta, Österby och Harg m.fl. bruk. Detta research-arbete har kompletterats med egna fältarbeten bland gruv- och bruksarbetare men även med tidigare insamlat

uppteckningsmaterial från Nordiska museet samt fältarbeten av t.ex. historikern Lars Göran Tedebrand, som har gett fylliga uppteckningar från Österbybruk. Förf. har fullkomligt "dammsugit" biblioteken efter artiklar rörande vallonbruken i undangömda tidskrifter, memoarer och hembygdsböcker. Isaksson ger oss en ny helhetsbild av norduppländska bruk när alla pusselbitar passas samman.

Förf. håller en klar distans till materialet, dock lyser engagemanget igenom. Hans empati för bruksarbetarna, för kvinnorna men även för välvilliga bruksägare, kan utläsas mellan raderna. Gammel-Tammen, dvs. P. A. Tamm på Österbybruk, som började sin arbetsdag kl. 5.00 f.m., är förvisso svår att stå emot trots hans patriarkalism och diktatorsattityd – vilket allt var parat med äkta omsorg om "hans bruksfolk". P. A. Tamm införde en social omvårdnad, men krävde mycket av de anställda. De norduppländska bruken upplevde en blomstrings-tid under stormaktstiden på grund av kriget. Österbybruk hade redan tidigare under Gustav Vasas tid tillverkat kanoner, kulor och annat krigsmaterial för det krig som då förelåg med Ryssland. Gustav II Adolf hade planer på att göra Österbybruk till landets största vapenverkstad. Men pengar saknades. Det behövdes sponsorer som vi säger idag. Sådana fanns i Holland, där oerhörda förmögenheter genom internationell handel samlats i banker och handelshus.

Från Holland anländer den rike Louis de Geer, han som kommer att skapa grunden för den blivande svenska industrialisationen. De Geer köper Leufsta bruk med Dannemoragruvan. Han importerar till Sverige yrkeskunnigt folk, skickliga smeder och brukstekniker – sådana saknade Sverige. De kom från Belgien. De var inte katoliker utan kalvinister och passade därför bra i ett protestantiskt land. "Vallonerna" fick bra villkor, resan till Sverige betald samt bostad, lön, lite odlingsmark och – vilket var viktigt – löfte att få återvända hem om de ej trivdes. Nu infördes vallonsmidet i stället för det tidigare s.k. tysksmidet. Vallonsmidet gav bearbetat järn högre kvalitet. Det svenska stångjärnet blev eftersökt, ja, berömt utomlands. Dannemora gruvor var den avgörande förutsättningen för vallonbrukens uppkomst, inte därför att det fanns riklig tillgång på brytbar malm utan därför att malmen hade en enastående kvalitet. Malmen var ovanligt "ren", dvs. innehöll obetydligt med fosfor.

Bruken blomstrade. Bruksmiljöerna byggdes upp runt bruksherrgården. Tillverkningen gick för fullt. Då slog ryssarna till. Rysshärjningarna längs Norrlands ostkust – Upplands, Sörmlands och i norr Västerbottens – blev helt förödande.